

การจัดการความรู้ทรัพยากรวัฒนธรรม : วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

Knowledge Management on Cultural Resource : Wat Phra Si Rattanasatsadaram

ธีระวัฒน์ ชะอุ่ม*

บทคัดย่อ

การศึกษาการจัดการความรู้ทรัพยากรวัฒนธรรม : วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างเป็นชุดความรู้ที่สมบูรณ์ มีความทันสมัย และมีความเหมาะสมสำหรับการนำชมและเผยแพร่ โดยกลุ่มเจ้าหน้าที่นำชม การวิจัยได้รวบรวมและจัดระบบความรู้ต่างๆ ด้วยการวิเคราะห์จากแนวคิดและทฤษฎีด้านการจัดการความรู้ การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม และการสื่อสาร

ผลการศึกษาได้สร้างชุดความรู้วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเป็นพระอารามหลวงในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ เนื่องจากเป็นศาสนสถานสำหรับประกอบพระราชพิธีทางศาสนาและความมั่นคงของบ้านเมือง ตลอดจนคุณค่าทางศิลปกรรม ด้วยการผนวกเอาความคิด คติ ความเชื่อทางพระพุทธศาสนา และสมมุติเทพราช มาถ่ายทอดออกเป็นรูปธรรม ในการศึกษาจึงได้ประมวลและจัดระบบความรู้ ซึ่งประกอบด้วย ความรู้ทรัพยากรวัฒนธรรมทางด้านศิลปกรรม ด้านศาสนาและความเชื่อ ด้านสถาบันพระมหากษัตริย์ และด้านพระราชพิธี และสังเคราะห์เป็นชุดความรู้ที่มีความเหมาะสมสำหรับการนำชมและเผยแพร่ คือ เป็นการจัดการความรู้โดยมีเนื้อหาดำเนินไปตามเส้นทางของการนำชมของเจ้าหน้าที่

คำสำคัญ : วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

Abstract

The objective of the study on “Knowledge Management on Cultural Resource : Wat Phra Sri Rattana Satsadaram” is to create a complete knowledge set that is up-to-date and appropriated for the dissemination by the Information Staffs. In this research project, the information and data are collected, organized and analyzed with the approaches and theorems on knowledge management, cultural resource management and communication.

The results from the research lead to the creation of a knowledge set of the Emerald Buddha Temple which is the royal temple in the Grand Palace complex. The resulted knowledge set reflects the importance of Thai Monarch because this

* นักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขาวิชาการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร

knowledge set concerns the Emerald Buddha Temple which is the monastery in which all important religious state ceremonies are held in order to bless the country. In addition, this set of knowledge also manifests the artful values of the site because the ideas and beliefs in Buddhism and Idealistic Gods are merged together and reflected via concrete constructions and architectures of the temple. Therefore, in this research the knowledge on several matters, such as cultural resources of arts, religious beliefs, Thai Monarch and royal ceremonies, are processed, organized and synthesized to a knowledge set that is suitable for the dissemination. In other words, the obtained knowledge set fits the standard guiding routine of the information staffs of the Grand Palace.

บทนำ

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมสู่ยุคโลกาภิวัตน์ ทำให้องค์กรต่างๆ ต้องอยู่ในสภาพของการแข่งขัน ทั้งระหว่างองค์กรและกับตนเอง ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความมั่นคงและมีการพัฒนาอยู่ตลอดเวลา จึงทำให้ต้องใส่ใจกับการจัดการทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่ในองค์กร และนำมาใช้อย่างคุ้มค่าและเกิดประโยชน์สูงสุด ในปัจจุบันหลายองค์กร จึงได้เริ่มตระหนักและให้ความสำคัญเกี่ยวกับการจัดการความรู้ภายในองค์กรของตน เพื่อเป็นพลังในการขับเคลื่อนความรู้ เพื่อพัฒนาบุคลากรให้มีศักยภาพในการปฏิบัติหน้าที่

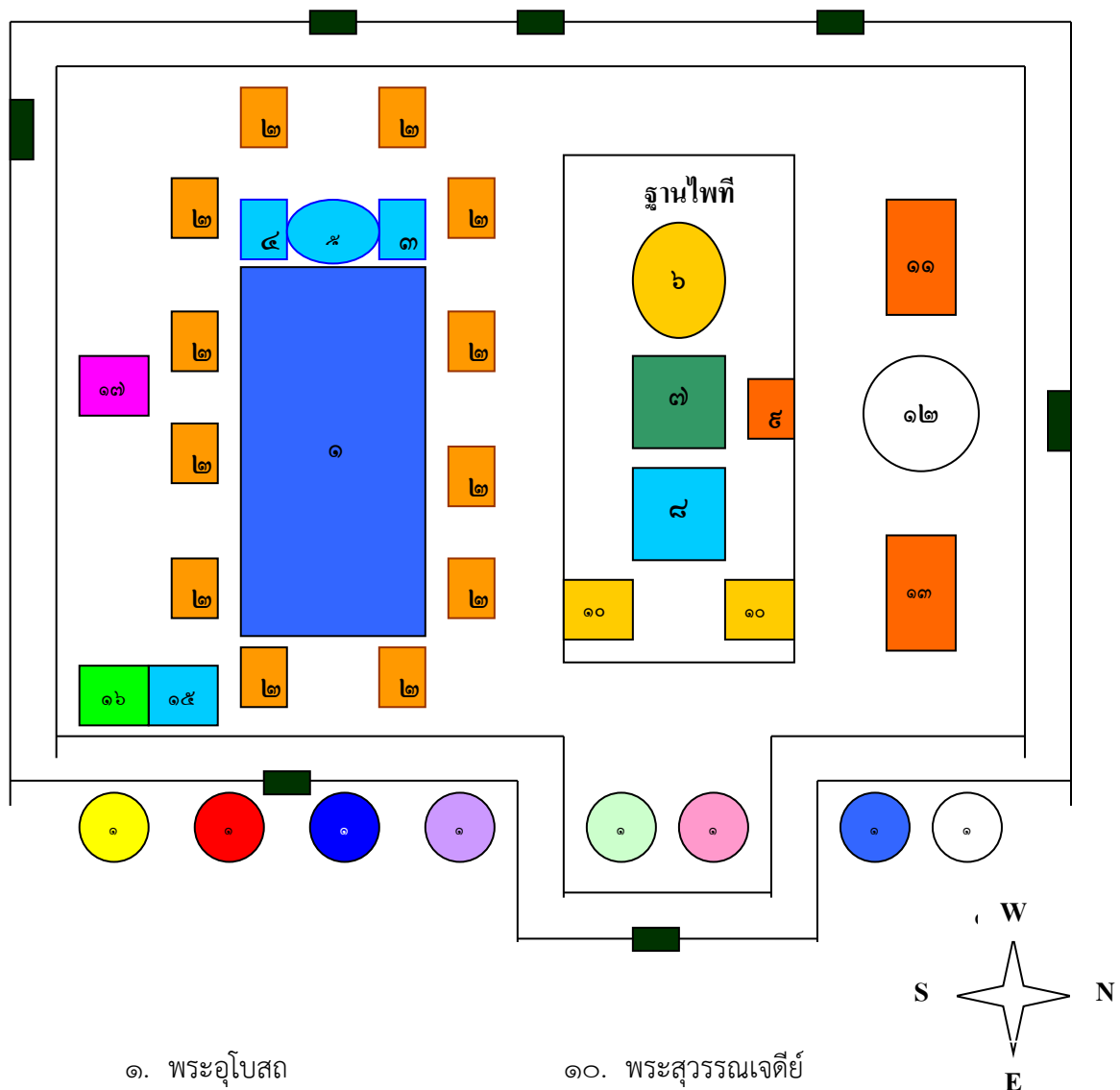
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นแหล่งทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่มีความสำคัญ เนื่องจากเป็นสถานที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นเอกลักษณ์ของชาติ คือ เป็นพระอารามหลวงในพระบรมมหาราชวัง สำหรับพระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราชพิธีทางศาสนา เป็นศูนย์กลางทางการเมืองการปกครอง และนอกจากนี้ยังเป็นศูนย์รวมภูมิปัญญาทางด้านงานศิลปกรรมชั้นสูง ซึ่งล้วนเกิดมาจากกระบวนการเรียนรู้ที่มีความหลากหลายและซับซ้อน ทั้งแนวคิด คติ ความเชื่อทางด้านพระพุทธศาสนา และคติความเชื่อเรื่องสมมุติเทวราช วัดพระศรีรัตนศาสดารามจึงเปรียบเสมือนแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรม ที่มีความสำคัญของชาติ การศึกษา “การจัดการความรู้ทรัพยากรวัฒนธรรม : วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อประมวลและจัดระบบชุดความรู้เกี่ยวกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่มีจำนวนมากและยังกระจัดกระจาย แล้วสร้างเป็นชุดความรู้ที่สมบูรณ์ มีความทันสมัย และมีความเหมาะสมสำหรับการนำชมและการเผยแพร่ โดยกลุ่มเจ้าหน้าที่นำชม

การศึกษาวิจัยมีลำดับขั้นตอนในการดำเนินการ คือ ประเมินบทบรรยายนำชมที่ใช้ในปัจจุบัน เป็นการศึกษาเพื่อหาจุดแข็งและจุดอ่อนของบทบรรยายที่ใช้สำหรับนำชม โดยการจำแนกหมวดหมู่ความรู้ทรัพยากรวัฒนธรรม และสร้างแบบประเมินชุดความรู้ โดยให้เจ้าหน้าที่นำชมและนักท่องเที่ยว ผู้รับบริการนำชมตอบแบบสอบถามความคิดเห็น เพื่อนำมาเป็นข้อมูลสำหรับการจัดทำชุดความรู้ที่เหมาะสม และทำการค้นคว้าข้อมูลที่ต้องการจากเอกสารที่มีความน่าเชื่อถือ และจากการสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่ผู้

ความรู้ ประสบการณ์ และความชำนาญ เพื่อประมวลและรวบรวมเป็นชุดความรู้ที่มีความสมบูรณ์ และนำมาสังเคราะห์เป็นชุดความรู้ที่มีความทันสมัย มีความเหมาะสมสำหรับการนำชม หลังจากได้ชุดความรู้ที่ต้องการแล้ว นำชุดความรู้ที่นำมาตรวจสอบ ประเมินผล และนำไปทดลองใช้

ผลการศึกษา ได้จัดทำชุดความรู้วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อเป็นข้อมูลสำหรับใช้ในการนำชมครั้งนี้ จึงเป็นการสร้างชุดความรู้ โดยเรียงเรียงลำดับเนื้อหาข้อมูลตามเส้นทางของการนำชม ซึ่งเจ้าหน้าที่ได้ปฏิบัติสืบกันมา ดังแผนภาพประกอบดังนี้

ผังอาคารต่างๆ ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดารามและเส้นทางในการนำชม

๑. พระอุโบสถ	๑๐. พระสุวรรณเจดีย์
๒. ศาลาราย	๑๑. หอพระนาค
๓. หอพระราชกรมานุสร	๑๒. พระวิหารยอด
๔. หอพระราชพงศานุสร	๑๓. หอพระมณฑิยธรรม
๕. พระไพธยาตุพิมาน	๑๔. พระอัษฎามหาเจดีย์

๖. พระศรีรัตนเจดีย์	๑๕. หอพระคันธารราษฎร์
๗. พระมณฑป	๑๖. มณฑปยอดปราสาท
๘. ปราสาทพระเทพบิดร	๑๗. หอระฆัง
๙. นครวัดจำลอง	๑๘. พระระเบียง

การนำชมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นพระอารามหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างพระบรมมหาราชวังและการสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานี ในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ประเพณีการสร้างพระอารามหลวงในเขตพระราชวังมีมาตั้งแต่อดีต เช่น วัดมหาธาตุในพระราชวังกรุงสุโขทัย วัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา เป็นต้น ลักษณะสำคัญของพระอารามหลวงในพระราชวัง คือ มีแต่เขตพุทธาวาส ไม่มีเขตสังฆาวาสสำหรับพระสงฆ์จำพรรษา

มูลเหตุแห่งการสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นนั้น เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปมหามณีรัตนปฏิมากรหรือพระแก้วมรกต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้อัญเชิญมาจากกรุงศรีสัตนาคณหุตหรือประเทศลาว แล้วนำไปประดิษฐานไว้ที่โรงด้านหน้าพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม ต่อมาเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ขึ้นเป็นพระปฐมบรมกษัตริย์แห่งพระบรมราชวงศ์จักรีแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปมหามณีรัตนปฏิมากร เข้ามาประดิษฐานในพระอุโบสถพระอารามใหม่ ในวันจันทร์ที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๒๗ แล้วพระราชทานนามพระอารามว่า “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม”[†]

การก่อสร้างได้รับอิทธิพลตามคติความเชื่อสมมุติเทวราช และคติจักรวาลอันมีเขาพระสุเมรุเป็นแกน สร้างความรู้สึกเบาลอยตัวเสมือนไร้น้ำหนัก และมุ่งสู่สวรรค์ โดยช่างรับเอาแนวนิยมแบบสร้างความปลอดภัยมาใช้ เนื่องด้วยความเชื่อในคติพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับเรื่องราวในมิติของสวรรค์ ซึ่งกล่าวถึงเทพวิมานผสมกับความเชื่อเรื่องสมมุติเทวราช ที่พระมหากษัตริย์ได้รับการยกย่อง จึงทำให้ช่างพยายามค้นคิดลักษณะสถาปัตยกรรมที่จะให้คล้ายตามความรู้สึกของอาคารบนเทวภูมิให้ได้มากที่สุด เช่น เส้นอ่อนยกปลายทั้งสองขึ้น ทำให้เกิดความรู้สึกเบาลอยเหมือนเรือที่ลอยอยู่เหนือน้ำ หรือรู้สึกวาลอยอยู่กลางอากาศได้ ซึ่งนิยมเรียกกันว่า “ห้องสำเภา” และเส้นอ่อนที่ทอดตัวยกปลายขึ้นสู่ท้องฟ้า นิยมเรียกกันว่าเส้น “จอมแห” เส้นนี้ช่วยทำให้เกิดความรู้สึกที่นำขึ้นสู่เบื้องสูงชี้ทางสวรรค์ มักใช้กับสถาปัตยกรรมที่มีทรงสูง เช่น พระเจดีย์ มณฑป พระปรางค์ ปันลมหลังคา และจั่ว[‡] วัดพระศรีรัตนศาสดารามประกอบด้วยอาคารต่างๆ ดังนี้

[†] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระบรมมหาราชวัง ในการฉลองพระนครครบ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ในเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ๒๕๒๕), ๙.

[‡] โชติ กัลยาณมิตร, ทฤษฎีการกำหนดองค์ประกอบในงานศิลปะและสถาปัตยกรรมไทย (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท., ม.ป.ป.), ๕๙.

พระอุโบสถ เป็นอาคารทรงไทยก่ออิฐถือปูน ขนาด ๑๕ ห้อง มีทางขึ้นพระอุโบสถ ๖ ทาง ราวบันไดก่ออิฐฉาบปูนตอนปลายทำเป็นเสาเม็ดทรงมันต์ และระดับพื้นพระอุโบสถมีบันไดทางขึ้นมุขทิศตะวันออกและตะวันตกด้านละ ๓ ทาง บันไดกลางตรงกับพระทวารใหญ่เป็นทางเสด็จพระราชดำเนิน โดยเฉพาะ ส่วนบันไดอีก ๒ ข้าง สำหรับประชาชนทั่วไป บริเวณพื้นเฉลียงสองข้างบันไดตั้งสิ่งสำริด ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ศิลปะแบบเขมร มีทั้งสิ้น ๖ คู่

หลังคาพระอุโบสถเป็นหลังคาทรงไทยมีมุขลด ๓ ชั้น มุงหลังคาด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบสีประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ นาคสะดุ้ง หน้าบันเป็นไม้จำหลักลายรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ ซึ่งเป็นการยกย่องสถาบันพระมหากษัตริย์ สร้างตามคติความเชื่อเรื่องพระนารายณ์อวตาร และเป็นสัญลักษณ์ว่าเป็นอาคารที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้สร้าง โดยมีลายกระหนกเครือเถาปิดทองเป็นลายก้านขด ปลายลายเป็นรูปเทพนมประดับอยู่โดยรอบ ผนังพระอุโบสถด้านนอก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เขียนลายรดน้ำบนพื้นสีแดงชาด แต่มีการซ่อมแปลงเป็นการประดับด้วยดินเผาหลายพุ่มข้าวบิณฑ์ ก้านแย่ง ปิดทองประดับกระจก เมื่อคราวบูรณปฏิสังขรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามที่เห็นในปัจจุบัน ผนังตอนล่างได้หน้าต่างเป็นฐานปัทม์ตั้งรูปครุฑยุคขนาดทรงเครื่องโดยรอบ จำนวน ๑๑๒ ตน ชุ่มพระทวารเป็นชุ่มทรงมณฑปปิดทองประดับกระจก เพดานชุ่มทาสีชาดประดับด้วยดอกจอกใหญ่และดอกจอกน้อยรายรอบทั้งแปดทิศ ผนังภายนอกเป็นลายปูนปั้นรูปเชี้ยววงถึงง้าวเหยียบสิงโต แต่ทรงเครื่องและสวมชฎาแบบไทย บานพระทวารบานกลาง เป็นบานพระทวารประดับมุกลายช่อกลม แต่ละช่องมีปลายลายเป็นภาพสัตว์หิมพานต์ครึ่งตัวออกจากช่อลาย ส่วนบานพระทวารข้างซ้ายและขวาเป็นบานประดับมุกลายเต็ม ปลายลายเป็นรูปสัตว์หิมพานต์ บานพระทวารด้านในเป็นลายรดน้ำเครือแย่งทรงข้าวบิณฑ์ดอกในปิดทอง ชุ่มพระบัญชรเป็นชุ่มทรงมณฑป ผนังภายนอกเป็นลายปูนปั้นรูปเทวดาถืออาวุธยืนบนแท่น บานพระบัญชรเป็นบานประดับมุกลายประจำยามก้านแย่ง

ผนังด้านในโดยรอบเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังด้วยสีฝุ่นผสมกาว โดยแสดงภาพต่างๆ ดังนี้ ผนังเหนือกรอบประตูหน้าต่างรอบพระอุโบสถ เขียนภาพปฐมสมโพธิ แสดงภาพพระพุทธประวัติของพระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า ผนังหุ้มกลองด้านหน้า ปรางค์ภาพมารผจญ ภาพพระแม่ธรณีบีบมวยผม และทรงชนะพญามาร ตรีสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผนังทางด้านทิศเหนือตั้งต้นจากด้านหน้า เป็นเรื่องต่อเนื่องจากตอนตรีสรู้ เรือยามจนถึงเสด็จปรินิพพาน และการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ ผนังหุ้มกลองด้านหลัง เป็นภาพไตรภูมิ โดยเขียนเฉพาะเรื่องกามภพหรือกามาวจรภูมิ ผนังระหว่างช่องหน้าต่าง เขียนภาพพุทธชาดกต่างๆ ขอบล่างหน้าต่างตอนล่างด้านทิศเหนือเป็นภาพขบวนพยุหยาตราสถลมารค ด้านทิศใต้เป็นภาพขบวนพยุหยาตราชลมารค เหนือกรอบประตูหน้าต่างประดับภาพจิตรกรรมพระพุทธรูปปางต่างๆ เขียนบนแผ่นกระจกใสกรอบไม้ฉลุลายปิดทองประดับไว้กลุ่มละ ๓ ภาพ รวมทั้งสิ้น ๗๒ ภาพ

รอบพระอุโบสถล้อมด้วยกำแพงแก้ว ตั้งชุ่มเสมา ๘ ชุ่ม เสมาเป็นสิ่งที่แสดงขอบเขตความเป็นพระอุโบสถ สำหรับชุ่มเสมาวัดพระศรีรัตนศาสดารามมีรูปแบบพิเศษมากกว่าแห่งอื่นๆ คือ ได้รับแรงบันดาลใจในการสร้างเสมา และพัฒนาขึ้นในลักษณะของอาคารทรงปราสาท คือ มีส่วนที่เป็นเรือนธาตุไว้ใบเสมา มีหลังคาจัตุรมุข เหนือหลังคาเป็นทรงปราสาท ๕ ยอด ประกอบด้วยยอดประธานที่เป็นเจดีย์

ทรงเครื่อง และมียอดเจดีย์อีก ๔ ยอดเหนือหลังคาจัตุรมุข ซึ่งเป็นเจดีย์ทรงเครื่องเช่นเดียวกัน ถือเป็นซุ้ม
 เสาที่มีการประยุกต์เอาแนวความคิดเรื่องซุ้มเสมา และอาคารทรงปราสาทมาใช้อย่างแท้จริง⁵ ภายในซุ้ม
 ประดิษฐานใบเสมา อันเป็นเครื่องหมายปักเขตพระอุโบสถ เพื่อแสดงว่าเป็นวิสุคามสีมา แต่เดิมใบเสมาที่
 ประดิษฐานอยู่ภายในซุ้ม เป็นใบเสมาศิลาทรงเครื่องซุ้มละ ๑ คู่ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเป็นใบเสมาที่ทำจากโลหะ** ตามที่เห็นในปัจจุบัน

ภายในพระอุโบสถ ประดิษฐานพระพุทธรูปมหาณิรัตน์ปฏิมากร และพระพุทธรูปสำคัญอื่นๆ
 ตลอดจนเครื่องสักการบูชาต่างๆ แต่เดิมพระพุทธรูปมหาณิรัตน์ปฏิมากรประดิษฐานในบุษบกทองคำต่อ
 กับฐานชุกชี มีพระพุทธรูปฉลองพระองค์ตั้งบังอยู่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ
 ให้นำไม้ที่สร้างเป็นเบญจารองรับพระโกศพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มาหนุน
 บุษบกให้สูงขึ้นดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน⁺⁺

พระพุทธรูปมหาณิรัตน์ปฏิมากร หรือพระแก้วมรกต เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ศิลปะแบบ
 ล้านนารุ่นหลัง มีหน้าตักกว้าง ๔๘.๓๐ เซนติเมตร สูงจากฐานถึงพระรัศมี ๖๖ เซนติเมตร ประทับนั่งในท่า
 ขัดสมาธิราบเหนือฐานหน้ากระดานเกลี้ยง ฉลองพระองค์ด้วยเครื่องทรงประจำฤดู ซึ่งมี ๓ ฤดู ได้แก่
 คิมหันตฤดู (ฤดูร้อน) และ วสันตฤดู (ฤดูฝน) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรง
 สร้างถวาย ส่วนเครื่องทรงสำหรับ เหมันตฤดู (ฤดูหนาว) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้าง
 ถวาย โดยจะมีพระราชพิธีเปลี่ยนเครื่องทรงทุกฤดูจนกระทั่งถึงปัจจุบัน การเปลี่ยนเครื่องทรงประจำ
 ฤดูกาลนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถือเป็นพระราชภารกิจสำคัญที่จะเสด็จพระราชดำเนินทรงปฏิบัติ
 ด้วยพระองค์เอง หรือทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์เสด็จแทนพระองค์เมื่อมีอาจเสด็จพระ
 ราชดำเนินได้ กำหนดการเสด็จพระราชดำเนินมาประกอบพระราชพิธีเปลี่ยนเครื่องทรงพระพุทธรูปมหา
 ณิรัตน์ปฏิมากร ถือเป็นปฏิบัติดังนี้

เปลี่ยนเครื่องทรงสำหรับฤดูร้อน ในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔

เปลี่ยนเครื่องทรงสำหรับฤดูฝน ในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ หรือวันเข้าพรรษา

เปลี่ยนเครื่องทรงสำหรับฤดูหนาว ในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒

พระสัมพุทธพรรณี เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ศิลปะแบบรัตนโกสินทร์ เป็นพระพุทธรูปกาไหล่
 ทอง ประทับนั่งแบบขัดสมาธิราบแสดงปางสมาธิ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ
 ให้หล่อสร้างเมื่อครั้งยังทรงผนวช พระพุทธรูปองค์นี้ปราศจากพระเกตุมาลา และครองจีวรจีบเป็นริ้วตั้งริ้ว
 ฟ้าตามธรรมชาติ และได้ทรงบรรจุดวงพระชนมพรรษาและพระบรมสารีริกธาตุในองค์พระ และ
 ประดิษฐานไว้ในพระตำหนักเป็นที่ทรงนมัสการ และเป็นหอสวดมนต์ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย

⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชศรีรัตนปฏิมากรในการสถาปนาวัดสุทัศนในพระพุทธศาสนา
 (นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), ๗๘.

** สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๘), ๒๕๓๑), ๒๔๔.

++ เรื่องเดียวกัน, ๒๔๑.

ตลอดมา เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระสัมพุทธพรรณีไปตั้งในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และอัญเชิญไปประดิษฐานบนฐานชุกชีพระพุทธรูปพระปฐมบรมธรรมนิรันดรปฏิมากร ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแก้ไขแบบพระพุทธรูปให้มีพระรัศมี โดยพระรัศมีนั้นมี ๓ องค์ๆ ละสี่ คือ กาไหล่ทอง แก้วขาว และแก้วน้ำเงิน^{๕๕} พร้อมทั้งมีการเปลี่ยนพระรัศมีตามฤดูกาล คือ พระรัศมีองค์กาไหล่ทองสำหรับฤดูร้อน องค์สีขาวหรือสีนากสำหรับฤดูหนาว และสีน้ำเงินสำหรับฤดูฝน ในการนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เปลี่ยนพระรัศมีในคราวเดียวกับการเปลี่ยนเครื่องทรงพระพุทธรูปพระปฐมบรมธรรมนิรันดรปฏิมากร

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องจักรพรรดิราชาธิราชขึ้นสองหมู่ หมู่แรกประกอบด้วยพระพุทธรูปประทับยืนขนาดใหญ่ ๒ องค์ คือ พระพุทธรูปพระพุทธรูปยออดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปพระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัย มูลเหตุของการสร้างพระพุทธรูปทั้งสององค์นี้ สืบเนื่องจากทรงพระราชปรารภถึงพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งพระนครศรีอยุธยา ทรงหล่อพระศรีสรรเพชญ์หุ้มด้วยทองคำ ประการหนึ่ง และพระเจ้าแผ่นดินภายหลังก็ได้ทรงหล่อพระบรมรูปสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งเป็นปฐมบรมราชาธิราชผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นไว้เป็นที่น้อมสักการอีกประการหนึ่ง^{๕๖} จึงทรงพระราชศรัทธาจะทรงสร้างพระพุทธรูปขนาดใหญ่หุ้มด้วยทองคำให้เป็นพระราชกุศลใหญ่ และเป็นพระเกียรติยศบ้าง โดยทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้เป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธรูปยออดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัย โดยทรงปรึกษาด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังทรงผนวชอยู่ เมื่อสร้างสำเร็จบริบูรณ์แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถ ถวายพระนามองค์ที่อยู่ด้านทิศเหนือว่า พระพุทธรูปยออดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระอัยกาธิราช ส่วนองค์ที่อยู่ด้านใต้ถวายพระนามว่า พระพุทธรูปเลิศล้ำสุราลัย ต่อมาแปลงเป็นพระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระชนกนาถ

นอกจากนี้ยังมีเหตุอีกอย่างหนึ่งด้วย เมื่อในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรัชกาลที่เป็นอดีตขึ้นเป็น ๒ รัชกาล จึงเกิดเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า แผ่นดินตัน เรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า แผ่นดินกลาง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไม่พอพระราชหฤทัยด้วยทรงมีพระราชดำริว่า ถ้ารัชกาลที่ ๑ เป็นแผ่นดินตัน รัชกาลที่ ๒ เป็นแผ่นดินกลาง รัชกาลที่ ๓ ก็จะต้องเป็นแผ่นดินปลาย เป็นอ้อมงคล จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเรียกนามอดีตรัชกาลตามพระนามของพระพุทธรูปปฏิมากรทั้งสององค์นี้คือ เรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า แผ่นดินพระพุทธรูปยออดฟ้าจุฬาโลก และเรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า แผ่นดินพระพุทธรูปเลิศล้ำสุราลัย ตั้งแต่บัดนั้น สำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องจักรพรรดิราชาธิราชอีกหมู่หนึ่ง ซึ่งประดิษฐานที่มุมพระเบญจางของฐานชุกชีพระพุทธรูปพระปฐมบรมธรรมนิรันดรปฏิมากรอีก ๑๐ องค์ ซึ่งมีขนาดย่อมกว่า ทรงพระกรุณา

^{๕๕} หม่อมราชวงศ์ สूरยวุฒิ สุขสวัสดิ์, พระพุทธรูปปฏิมาในพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๕), ๓๒๖.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, ๔๓.

โปรดเกล้าฯ ให้สร้างอุทิศพระราชกุศลถวาย และพระราชทานสมเด็จพระบรมมหาจักรีบรมราชเจ้า สมเด็จพระบรมราชาเจ้า สมเด็จพระบรมราชาวงศ์ และพระบรมราชาวงศ์

นอกจากนี้ภายในพระอุโบสถยังประดิษฐานพระพุทธรูปที่สำคัญอีกหลายองค์ ได้แก่ พระแก้วว้าง หน้า พระชัยหลังช้าง และพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา ๕ รอบ เป็นต้น

ศาลาราย สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นศาลาโถงไม่มีฝา ตั้งอยู่รายรอบพระอุโบสถ ศาลารายทั้ง ๑๒ หลังนี้ มีลักษณะเหมือนกันทั้งรูปร่าง ขนาดและความสูง ลักษณะเป็นศาลาโถงขนาด ๒ ห้อง หลังคาทรงไทยมุงด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบสี หน้าบันเป็นรูปเทพนมปิดทองบนพื้นกระจกสีขาวย ประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ และนาคสะดุ้ง พื้นทำเป็น ๒ ระดับปูด้วยหินอ่อน ใช้สำหรับนักเรียนสวดไอ้เอ๋ในเทศกาลเข้าพรรษา ซึ่งยังคงสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันแล้ว ยังใช้เป็นที่นั่งพักผ่อนสำหรับพุทธศาสนิกชนและนักท่องเที่ยว

หอพระราชกรมานุสร เป็นอาคารทรงไทยขนาดเล็ก หลังคาเป็นโครงไม้มุงด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบสี ประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ นาคสะดุ้ง หน้าบันจำหลักกลายเป็นพระบรมราชสัญลักษณ์รูปอุณาโลมของรัชกาลที่ ๑ ด้านทิศเหนือ และพระบรมราชสัญลักษณ์รูปครุฑพุดนาคราชของรัชกาลที่ ๒ ด้านทิศใต้ ผนังภายในเป็นจิตรกรรมฝาผนังฝีมือ พระอาจารย์อิน (ขรัวอินโขง) แห่งวัดราชบูรณะฯ เขียนภาพพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่สำคัญ คือ ภาพพระนเรศวรทรงกระทำยุทธหัตถี ชุมประตู่และหน้าต่างเป็นชุมบันแถลง ๒ ชั้น มีการนำรูปใบไม้แบบตะวันตกผสมผสานกับลายดอกพุดตาน มาผูกกลายเป็นชุมแสดงให้เห็นความสามารถของช่างไทย ที่นำลวดลายแบบตะวันตกมาผูกเป็นชุมแบบไทยได้อย่างลงตัว บานประตู่และหน้าต่างเป็นบานไม้ปิดทองจำหลักกลายเป็นรูปเทวดายืนบนแท่น ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปางต่างๆ จำนวน ๓๔ องค์ ทำจากทองแดงในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กาไหล่ทอง และนำมาประดิษฐานในหอพระนี้ พระพุทธรูปทั้ง ๓๔ องค์นี้ ทรงพระราชอุทิศแด่พระเจ้าแผ่นดินในกรุงศรีอยุธยา ๓๓ องค์ และกรุงธนบุรี ๑ องค์^{***}

หอพระราชพงศานุสร เป็นหอประดิษฐานพระพุทธรูปทรงอุทิศถวายพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จำนวน ๘ องค์ มีลักษณะเหมือนกับหอพระราชกรมานุสรทั้งขนาด ความสูงและการตกแต่งทั้งภายนอกภายใน แตกต่างเฉพาะหน้าบันเป็นไม้จำหลักกลายเป็นพระบรมราชสัญลักษณ์ของ รัชกาลที่ ๓ คือรูปพระวิมาน ด้านทิศเหนือ และพระบรมราชสัญลักษณ์ของรัชกาลที่ ๔ คือ รูปพระมหามงกุฎ ด้านทิศใต้ จิตรกรรมฝาผนังซึ่งเป็นฝีมือช่างมหาดเล็ก เขียนภาพพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น การขุดคลอง การสร้างพระศรีรัตนเจดีย์ การสร้างวัดสระปทุม การบูรณะพระปฐมเจดีย์ เป็นต้น

พระโพธิธำมณี มีลักษณะเป็นบุษบกยอดมงกุฎ ตั้งอยู่บนฐานไพทีมีฐานทักษิณก่ออิฐถือปูนบุหินอ่อน ภายในบุษบกประดิษฐานพระปรางค์โบราณขนาดเล็กซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{***} กรมศิลปากร, รายงานการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง หอพระราชกรมานุสร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ม.ป.ท., ๒๕๒๔), ๑๙.

ทรงอัญเชิญมาจากเมืองเหนือขณะยังทรงผนวช⁺⁺⁺ ภายในองค์พระปรางค์มีปูชนียวัตถุบรรจุอยู่ภายใน คือ ผอบศิลาบรรจุพระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยา ผอบศิลาหุ้มด้วยขี้ผึ้งบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และ พระพุทธรูป รวม ๑๓ องค์

รูปปั้นชีวโกมารภักจ ทำจากสำริด ปั้นขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชิวโกมารภักจเป็นหมอที่ถวายการรักษาพระพุทธรูปเจ้าเมื่อครั้งพุทธกาล ซึ่งคนไทยได้ยกย่องให้เป็นบิดา การแพทย์แผนโบราณ ที่ด้านหน้าหมอชีวโกมารภักจตั้งแท่นหินบดยา สมัยโบราณจะนำสมุนไพรมาบด โดยเชื่อว่าจะทำให้ยาสมุนไพรนั้นมีสรรพคุณมากขึ้น

ยักษ์ทวารบาล สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยักษ์ปูนปั้นประดับ ด้วยกระเบื้องเคลือบ แกนในเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก สูง ๖ เมตร มือทั้งสองกุมกระบอง เป็นตัวละคร สำคัญในเรื่องรามเกียรติ์ มีจำนวนทั้งสิ้น ๖ คู่ ยักษ์ทวารบาลแห่งนี้ต่างจากยักษ์ทวารบาลวัดอื่นๆ คือ วัด โดยทั่วไปยักษ์ทวารบาลจะอยู่นอกวัดหรือหันหน้าออกจากอาคาร เพื่อปกป้องรักษาสถานที่ เช่น ยักษ์วัด อรุณราชวราราม แต่ยักษ์ทวารบาลทั้ง ๖ คู่ นี้ หันหน้าเข้าสู่วัดทุกตน เนื่องจากการสร้างยักษ์เหล่านี้ขึ้นมา ก็เพื่อให้มีหน้าที่เฝ้ารักษาพระพุทธรูปมหาภิณวัตรันปฏิมากร

ทางด้านทิศเหนือของพระอุโบสถ จะเห็นฐานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าย่อมุมไม้สิบสอง ยกสูง ๓ ชั้น มี กำแพงแก้วโดยรอบ แต่เดิมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นฐานประทักษิณ ของพระมณฑปสูง ๓ ชั้น ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ถมฐานประทักษิณ ของพระมณฑปเสีย ๒ ชั้นแล้วขยายไปทางด้านทิศตะวันออกและตะวันตก สร้างพระพุทธรูปปางปราสาท และพระศรีรัตนเจดีย์บนฐานที่ขยายออกไป รวมเรียกฐานที่สร้างอาคารทั้งสามหลังว่า “ฐานไฟที”⁺⁺⁺ บน ฐานนี้ประกอบด้วยสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ดังนี้

พระเจดีย์ทรงเครื่อง แต่เดิมเป็นพระเจดีย์ประดับอยู่ที่มุมพระมณฑป ต่อมาพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างปราสาทพระเทพบิดร และพระศรีรัตนเจดีย์ พระเจดีย์คงจะ กีดขวางการก่อสร้าง จึงย้ายไปประดิษฐานไว้ด้านหลังของพระศรีรัตนเจดีย์ มีลักษณะเป็นพระเจดีย์ก่ออิฐ ฉาบปูนทรงเครื่องย่อมุมไม้สิบสอง ตั้งอยู่บนฐานสิงห์ ๓ ชั้น ฉาบปูนทาสีขาว มีฐานบัวทรงรอบรับองค์ พระเจดีย์ซึ่งปิดทองประดับกระจก ตอนบนเป็นบัวกลุ่ม ๗ ชั้น เหนือบัวกลุ่มเป็นปลีมีลูกแก้วคั่นถึงเม็ด น้ำค้างประดับกระจก

พนมมหา สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อถวายเป็นพระ พุทธบูชา พนมมหาเป็นเครื่องตกแต่งฐานไฟทีตรงส่วนย่อมุมด้านทิศตะวันออกและตะวันตก รวมทั้งสิ้น ๑๘ พุ่ม ตั้งบนฐานสี่เหลี่ยมประดับด้วยหินอ่อน พนมมหาสร้างด้วยการก่ออิฐฉาบปูน ประดับกระเบื้อง ถ้วย ลักษณะคล้ายกรวยใบตอง ตั้งบนพานแว่นฟ้าย่อมุมไม้สิบสอง ๒ ชั้น

⁺⁺⁺ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระบรมมหาราชวัง ในกาลฉลองพระนครครบ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ๒๕๒๕), ๒๕๐.

⁺⁺⁺ สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔), ๒๕๓๑), ๒๘๖.

พระบุษบก ใช้สำหรับประดิษฐานพระบรมราชสัญลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบุษบกขึ้น ๓ องค์ เพื่อเป็นที่ระลึกเมื่อทรงปฏิสังขรณ์พระอารามในโอกาสฉลองพระนครครบ ๑๐๐ ปี ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ โดยโปรดฯ ให้จำลองพระราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์ รัชกาลที่ ๑ - ๕ มาประดิษฐาน ในรัชกาลปัจจุบัน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โปรดเกล้าฯ ในสร้างบุษบกประดิษฐานพระราชสัญลักษณ์รัชกาลที่ ๖ ถึงรัชกาลปัจจุบัน อีก ๑ องค์ เมื่อคราวฉลองสมโภชพระนครครบ ๑๐๐ ปี พระบุษบกทั้ง ๔ องค์ มีลักษณะที่เหมือนกัน คือ ทำเป็นรูปบุษบกทรงปีกปิดทองประดับกระจก ภายในบุษบกประดิษฐานพระบรมราชสัญลักษณ์บนพานแว่นฟ้า ๒ ชั้น ตอนล่างเป็นแท่นก่ออิฐฉาบปูนนูนขึ้นก่อนก่อลดหลั่นกัน ๓ ชั้น ชั้นบนจารึกคำอุทิศถวายพระมหากษัตริย์ พร้อมกับพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการสร้าง และการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามของรัชกาลนั้นๆ ระหว่างฐานแปดเหลี่ยมทั้ง ๔ ด้าน ก่อเป็นแท่นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งรูปจำลองสำริดมดดำพญาช้างเผือกและช้างสำคัญประจำรัชกาลนั้นๆ

พระศรีรัตนเจดีย์ เป็นเจดีย์ทรงลังกา ตั้งอยู่บนฐานไพทีด้านทิศตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๙๘ ตามแบบพระมหาเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ ในพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่ทรงได้มาจากลังกา ในคราวฉลองพระนครครบ ๑๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เสริมพอกแก้วรูปทรงพระศรีรัตนเจดีย์ และประดับกระเบื้องทองภายนอกทั้งองค์^{๕๕๕} ภายในองค์พระเจดีย์เป็นห้องโถงกลม ผั่นโบกปูนทาสีขาวสอปไปตามความสูงของพระเจดีย์ ตรงกลางห้อยฉัตรสีขาวตรงกับพระเจดีย์ที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ตรงกลางห้องประดิษฐานพระเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ตั้งอยู่บนฐานก่ออิฐถือปูน ๒ ชั้น ฐานล่างเป็นรูปแปดเหลี่ยมมีมุขสี่มุข ฐานบนเป็นฐานบัวหางย องค์เจดีย์มีลักษณะเหมือนกับพระศรีรัตนเจดีย์ทุกประการ ยกเว้นแต่เป็นเจดีย์ลงรักสีดำทั้งองค์

พระมณฑป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๒ ตรงบริเวณตำแหน่งที่ตั้งของหอพระมณฑปธรรมมองค์เดิมที่ถูกเพลิงไหม้ เพื่อประดิษฐานพระไตรปิฎกฉบับทองใหญ่ที่โปรดเกล้าฯ ให้สังคายนาขึ้นไว้สำหรับแผ่นดิน พระมณฑปนี้มีลักษณะเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมทรงมณฑปตั้งอยู่บนฐานยกพื้น หลังคาเป็นยอดจอมแหให้ความรู้สึกใ้มน้ำหนักล่องลอยสู่สวรรค์ สร้างขึ้นตามคติเขาพระสุเมรุ ส่วนยอดมณฑป ๗ ชั้นซ้อน ทำขึ้นสำหรับอาคารสำคัญในพุทธศาสนาโดยถือว่าเป็นบริโศคเจดีย์ และสำหรับอาคารสำคัญในสถาบันพระมหากษัตริย์^{๕๕๕}

บันไดทั้ง ๔ ด้าน ตกแต่งด้วยพลสังหรูปนาคจำแลง คือ นาคที่มีหน้าเป็นมนุษย์สวมมงกุฏ ตัวนาคปั้นปูนปิดทองประดับกระจก หัวนาคทั้ง ๕ หัวและหางนาคเป็นโลหะหล่อลงรักปิดทอง ปลายพลสังหร

^{๕๕๕} กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระบรม-มหาราชวัง ในการฉลองพระนครครบ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ไชนีเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ๒๕๒๕), ๑๙๒.

^{๕๕๕} โชติ กัลยาณมิตร, ทฤษฎีการกำหนดองค์ประกอบในงานศิลปะและสถาปัตยกรรมไทย (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท., ม.ป.ป.), ๓๒๘.

บันไดก่อเป็นฐานบัวประดับหินอ่อนตั้งประติมากรรมรูปยักษ์ถือกระบอง ซึ่งเป็นฝีมือครูดำประติมากรในรัชกาลที่ ๑ หน้ากระดานฐานปัทมตอนล่างประดับด้วยหิน ต่อจากนั้นเป็นกระจังและกระหนกทำสิ่งประดับด้วยกระจกสี หลังกระจังเป็นครุฑพยอมและอสุรทรงเครื่องนั่งพนมมือสลักกัน เหนือขึ้นไปมีเทพนมทรงเครื่องหล่อด้วยทองแดงปิดทอง ซึ่งสร้างตามคติความเชื่อเรื่องเขาพระสุเมรุเช่นเดียวกัน

ซุ้มพระทวารเป็นซุ้มยอดทรงมณฑปปิดทองประดับกระจก บานแผ่นเขียนลายก่ำมะลอมี่พื้นสีม่วงลายทองเป็นรูปเสี้ยววงล้อดอกและตรียีนเหยียบหลังสิงโต บานพระทวารด้านนอกเป็นบานประดับมุก มีแม่ลายเป็นกระหนกก้านขดนกคาบ ตรงกลางเป็นราชสีห์ บานพระทวารนี้มีภาพจับเป็นลายประดับมุกที่สำคัญอยู่ในกรอบวงกลม ๘ ดวง ด้วยกันทั้ง ๒ บาน ผนังด้านในเป็นลายรดน้ำปิดทองทรงข้าวบิณฑ์บนพื้นสีขาว พื้นพระมณฑปปูด้วยเสื่อเงินสานเต็มทั้งห้องถึงฐานตู้ที่ประดิษฐานพระไตรปิฎก ตรงกลางห้องประดิษฐานตู้พระไตรปิฎกประดับมุกทรงมณฑปใหญ่ บรรจุพระไตรปิฎก ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น

บริเวณฐานพระมณฑปทั้ง ๔ มุม ประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาอมล ๑ องค์ พระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิพระหัตถ์ทำมูทราต่างๆ กัน มีพุทธลักษณะตามคติมหายาน มีประภามณฑลรูปเสมาขอบสลักลายบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย พระพุทธรูปศิลาเหล่านี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้มาจากชวา เมื่อครั้งเสด็จประพาสประเทศอินโดนีเซีย ครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๙⁺⁺⁺⁺ พระพุทธรูปทั้ง ๔ องค์ ที่มุมพระมณฑปเป็นการจำลองขึ้นมาใหม่ เมื่อครั้งสมโภชพระนครครบ ๒๐๐ ปี โดยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โปรดเกล้าฯ ให้ทำจำลองและตั้งแทนพระพุทธรูปศิลาองค์เดิมซึ่งย้ายไปตั้งที่พิพิธภัณฑวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ปราสาทพระเทพบิดร ตั้งอยู่บนฐานไพทีด้านทิศตะวันออก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๙๘ พระราชทานนามว่าพระพุทธรูปรางค์ปราสาท มีพระราชประสงค์ที่จะอัญเชิญพระพุทธรูปมหายานปฏิมากรรมมาประดิษฐาน แต่การก่อสร้างยังไม่แล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน

การก่อสร้างพระพุทธรูปรางค์ปราสาทสำเร็จลงในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ พร้อมกับงานฉลองพระนครครบ ๑๐๐ ปี แต่เมื่อสร้างเสร็จแล้วทรงเห็นว่ามิขนาดไม่เพียงพอกับพระราชพิธีต่างๆ จึงมิได้อัญเชิญพระพุทธรูปมหายานปฏิมากรรมมาประดิษฐาน แต่โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระเจดีย์กาไหล่ทองที่เคยตั้งเป็นประธานในพระพุทธรูปมหายานมาประดิษฐานแทน แต่วันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๔๔๖ เกิดเพลิงไหม้เนื่องจากไฟฟ้าลัดวงจร ทำให้เครื่องบนหลังคารวมทั้งพระเจดีย์กาไหล่ทองถูกเพลิงไหม้และหลอมไปด้วย ขณะเพลิงไหม้ได้ถอดบานพระทวารและพระบัญชรประดับมุกออกทั้งหมด หลังจากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมหลังคาและส่วนที่ชำรุดเสียหาย ส่วนบานพระทวารและพระบัญชรประดับมุก โปรดเกล้าฯ ให้นำไปประดับที่พระอุโบสถวัดราชบพิธฯ⁺⁺⁺⁺ การบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ยังไม่แล้วเสร็จได้เสด็จสวรรคตเสียก่อน

⁺⁺⁺⁺ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระบรมมหาราชวัง ในการฉลองพระนครครบ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๔๒๕ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ๒๕๒๕), ๑๙๐.

⁺⁺⁺⁺ สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔), ๒๕๓๑), ๒๗๖.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์จนสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ได้ตกแต่งภายใน และแก้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้าในพระบรมราชจักรีวงศ์ทั้ง ๕ พระองค์ และให้แปลงนามเรียกว่า “ปราสาทพระเทพบิดร”

ลักษณะสถาปัตยกรรมปราสาทพระเทพบิดร เป็นอาคารจัตุรมุขทรงไทย ยกยอดปราสาทเป็นทรงปราสาท ประดับพันศูลรูปพระมหามงกุฎอยู่บนยอดปราสาท หน้าบันมุขด้านทิศตะวันออกและมุขลดประดิษฐานพระมหามงกุฎ ซึ่งเป็นพระราชสัญลักษณ์ของรัชกาลที่ ๔ หน้าบันมุขด้านทิศเหนือเป็นรูปอุณาโลม พระราชสัญลักษณ์ของรัชกาลที่ ๑ มุขด้านทิศใต้เป็นรูปครุฑพุดนาคร พระราชสัญลักษณ์ของรัชกาลที่ ๒ มุขด้านทิศตะวันตกเป็นรูปพระวิมาน พระราชสัญลักษณ์ของรัชกาลที่ ๓

ซุ้มประตูหน้าต่างเป็นซุ้มยอดทรงมงกุฎปิดทองประดับกระจก บานแผ่นทั้ง ๒ ข้างปั้นปูนปิดทองเป็นลายพระราชสัญลักษณ์ของรัชกาลที่ ๑ - ๕ เพดานของซุ้มเป็นลายดวงดาราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ๕ ดวงมี ดารานพรัตน์เป็นศูนย์กลาง ล้อมรอบด้วยดาราจกรี ดาราจุลจอมเกล้า ดาราช้างเผือก และดารามงกุฎไทยบนพื้นกระจกลีลาว ภายในปราสาทพระเทพบิดรเป็นห้องโถง ประดิษฐานพระบรมรูปสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้าแห่งพระราชวงศ์จักรี ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ - ๘ เพดานเหนือพระบรมรูปแขวนพระมหาเศวตฉัตร ๙ ชั้น

บริเวณลานบนฐานไฟที่ตั้งประดับด้วยรูปปั้นสัตว์หิมพานต์ หล่อด้วยสำริดปิดทองประดับกระจก ได้แก่ สิงหพานร อสุรวายุกัณฑ์ อสุรปักษี เทพนรสิงห์ เทพกินนร เทพปักษี และอัปสรสี่

นครวัดจำลอง เป็นสถาปัตยกรรมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จำลองไว้บนฐานไฟที่ทางด้านทิศเหนือ ตรงข้ามกับพระมณฑป เพื่อจะให้คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นของมหัศจรรย์ทำด้วยศิลาทั้งสิ้น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระสามภพพายออกไปถ่ายแบบปราสาทที่นครวัด และจำลองขึ้นไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่การก่อสร้างยังไม่แล้วเสร็จก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรพิไชย (หนู หงสกุล) ออกแบบนครวัดจำลอง และโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าประวิศ ชุมสาย สร้างหล่อปูนตามแบบจนแล้วเสร็จ ในคราวฉลองสมโภชพระนคร ครบ ๑๐๐ ปี

พระสุวรรณเจดีย์ มีอยู่ ๒ องค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นอุทิศถวายสมเด็จพระปฐมบรมราชชนก และพระราชมารดา มีลักษณะเหมือนกันทั้งขนาดรูปร่างและความสูง เป็นพระเจดีย์ทรงเครื่องย่อมุมไม้ยี่สิบหุ้มด้วยแผ่นทองแดงหรือที่เรียกว่าทองจังโก แล้วลวกรูปปิดทองทับอีกชั้นหนึ่ง ฐานของพระเจดีย์เป็นรูปแปดเหลี่ยมบุด้วยหินอ่อน เหนือฐานแปดเหลี่ยมตั้งประติมากรรมรูปยักษ์แบกและลิงแบกด้านละ ๓ ตน และทวย่อมุมอีกมุมละ ๒ ตน รวมทั้งหมด ๒๐ ตน เฉพาะตัวกลางทั้ง ๔ ด้านที่ไม่สวมรองเท้าเป็นลิง นอกจากนั้นเป็นยักษ์หมด แต่ละตนมีใบหน้า เครื่องแต่งตัวและสีของกายเป็นไปตามลักษณะในเรื่องรามเกียรติ์

บริเวณลานวัดทางด้านทิศเหนือ ประกอบด้วยอาคาร ๓ หลัง คือ

หอพระนาก เป็นอาคารทรงไทย สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีขนาด ๗ ห้อง ทางเข้าอยู่ทางด้านทิศตะวันออก ทำเป็นซาลากว้าง ประตูทางเข้ามีประตูเดียว เป็นซุ้มทรงมณฑปที่เน้นความสำคัญของทางเข้า แต่เดิมสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระนาก ซึ่งเป็นพระพุทธรูปหล่อและแผงด้ายนาก อัญเชิญมาจากพระนครศรีอยุธยา และใช้เป็นที่เก็บอัฐิเจ้านายฝ่ายใน ตามแบบอย่างกรุงศรีอยุธยา และถือพระนากเป็นพระประธาน ในการพิธีเปรีตพลีหรือการอุทิศกุศลแก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หอพระนากชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแปลงหอพระนาก แล้วประดิษฐานพระพุทธรูปต่างๆ หลายองค์ ส่วนพระอัฐิเจ้านายนั้นเก็บอยู่ในตู้ผนังข้างหลังพระวิหาร ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ทำพระโกศทรงพระอัฐิในหอพระนากทั้งหมด ส่วนพระพุทธรูปทั้งหมดที่ประดิษฐานอยู่ในหอพระนากโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ที่พระวิหารยอด แต่ยังคงเรียกว่าหอนี้ว่า “หอพระนาก” ตามเดิม

พระวิหารยอด แต่เดิมเป็นที่ตั้งของหอพระเชษฐบิดร หรือเรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่าวิหารชาวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น เพื่อประดิษฐานพระเทพบิดร ซึ่งแต่เดิมเป็นเทวรูปสมเด็จพระรามธิบดีที่ ๑ หรือพระเจ้าอยู่หัว^{๕๕๕๕} ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รื้อลง เนื่องจากทรุดโทรมมาก แล้วโปรดฯ ให้สร้างใหม่เป็นวิหารมีหลังคา ยอดทรงมงกุฏ ประดับด้วยกระเบื้องเคลือบ เรียกว่า พระเศวตรวชยันตะพิฆานวิหารยอดบ้าง พระบรมมหาเศวตภูคาการวิหารยอดบ้าง ในการสร้างพระวิหารยอดนี้ โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระนากจากหอพระนาก มาประดิษฐานภายในพระวิหารแห่งนี้

เมื่อคราวบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในโอกาสฉลองสมโภชพระนครครบ ๑๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์พระวิหารยอด โดยซ่อมแซมหลังคาและยอดมงกุฎประดับกระเบื้องถ้วยขึ้นใหม่ ซ่อมซุ้มประตูและบานหน้าต่างภายนอกและภายใน พร้อมทั้งประดับพระปรมาภิไธยย่อ “จปร.” ภายใต้พระเกี้ยวยอดบนยอดโด่งแหลมของซุ้มโค้งรอบพระวิหาร มีประตูทางเข้าทางเดียวคือทางทิศเหนือ เป็นซุ้มยอดทรงมงกุฎ ประดับกระเบื้องถ้วยเช่นเดียวกับซุ้มหน้าต่าง บานประตูประดับมุกลายช่องกลม ฝีมือช่างสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้นำมาจากวิหารพระนอนวัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง บานประตูด้านในเขียนลายรดน้ำเป็นรูปเชี้ยววง ซึ่งแต่งตัวแบบไทย บริเวณทางขึ้นด้านทิศตะวันออกและตะวันตกตั้งรูปปั้นนกพิณมาหล่อด้วยสำริด ถือไม้เท้าหรือตะบอง นำมาเป็นสัญลักษณ์ของผู้คอยคุ้มกันอันตราย

หอพระมณเฑียรธรรม สร้างขึ้นหลังจากที่หอพระมณเฑียรธรรมเดิมซึ่งอยู่กลางสระน้ำถูกเพลิงไหม้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างหอพระมณเฑียรธรรมขึ้นใหม่ โดยย้ายที่ไปสร้างที่มุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระอุโบสถ โดยมีสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงจัดช่างวังหน้ามาสมทบสร้างด้วย เมื่อสร้างเสร็จโปรดเกล้าฯ ให้ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกฉบับทองใหญ่ที่เหลือจากพระมณฑป พระไตรปิฎกฉบับครุเดิม

^{๕๕๕๕} สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔), ๒๕๓๑), ๒๖๘.

และฉบับอื่นๆ รวมทั้งเป็นที่บอกหนังสือพระภิกษุสามเณร เป็นที่พักของราชบัณฑิตสำหรับบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร พร้อมทั้งเป็นที่แปลพระราชสาส์นด้วย

หอพระมณเฑียรธรรมเป็นอาคารทรงไทย ก่ออิฐถือปูนชั้นเดียวรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีเฉลียงรอบหลังคาซ้อน ๒ ชั้น มีช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ นาคสะดุ้ง หน้าบันประดับกระจกสีชวหน้าบันเป็นไม้จำหลักลาย ตอนบนเป็นรูปพระพรหมทรงหงส์ ตอนล่างเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ล้อมรอบด้วยกระหนกก้านขดปลายลายเป็นเทพนม ส่วนที่แผงแรคอองมีเทพนม ๕ องค์ ผนังด้านทิศตะวันตกมีซุ้มประตู ๓ ซุ้ม โดยมีซุ้มใหญ่ทรงมณฑปอยู่กลาง บานประตูประดับมุกเป็นลายพระพรหมทรงหงส์ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ พระนารายณ์ทรงครุฑ ประกอบลายกระหนกก้านขด ปลายลายเป็นสัตว์หิมพานต์ ซึ่งบานประตูนี้นำมาจากวัดบรมพุทธาราม จ.พระนครศรีอยุธยา ซุ้มประตูเล็กสองข้างเป็นซุ้มทรงบันแถลงทางด้านทิศเหนือและทิศใต้เป็นหน้าต่างในซุ้มทรงบันแถลงเช่นเดียวกัน

ภายในหอพระมณเฑียรธรรมเป็นห้องโถง มีตู้ประดับมุกเรียงรายอยู่ ๒ แถว รวมทั้งหมด ๙ ตู้ ลักษณะเด่นของหอหลังนี้อีกประการหนึ่ง คือ ภาพจิตรกรรมฝาผนังโดยรอบ ตอนบนเหนือหน้าต่างเป็นรูปเทพชุมนุมบนพื้นสีดำสลับกับสีแดง ส่วนที่ขีดฝ้าเพดานเป็นรูปภาชีถือดอกบัว ถัดลงมาเป็นรูปเทวดาและนางฟ้าสลับกันเป็นคู่ๆ คั่นด้วยตาลปัตร ระหว่างหน้าต่างตอนบนเป็นรูปเทพบุตรและเทพธิดาประนมมือ ตอนล่างเป็นรูปเวสสันดรชาดกกัณฑ์ต่างๆ เพดานประดับด้วยดาวเพดานปิดทองประดับกระจกมีดวงใหญ่อยู่กลาง มีดวงเล็ก ๘ ดวงเป็นบริวาร

หอพระมณเฑียรธรรมหลังนี้มีลักษณะพิเศษ คือ ซุ้มพระทวารและซุ้มพระบัญชาที่มีทั้งสาหร่ายรวงผึ้งและหย่องจำหลักลาย ซึ่งตามปกติแล้วจะไม่ปรากฏในพระบรมมหาราชวังมาก่อน แต่ที่เป็นดังนี้เนื่องด้วยสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงส่งช่างวังหน้ามาสมทบสร้างถวายเป็นจิงได้เน้นการประดับหน้าต่างและประตูด้วยสาหร่ายรวงผึ้งและหย่องจำหลักลาย เช่นเดียวกับหมู่พระวิมานที่ประทับซึ่งยังปรากฏอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ทางด้านทิศตะวันออก ตั้งเรียงพระปราสาท จำนวน ๘ องค์ เรียกว่า **“พระอัษฎามหาเจดีย์”** พระมหาเจดีย์ทั้ง ๘ องค์นี้ มีขนาดรูปร่างและความสูงเหมือนกันทุกประการ ต่างกันเฉพาะสีของกระเบื้องเคลือบที่ประดับองค์พระเจดีย์เท่านั้น แต่ละองค์มีสีและชื่อประจำ นับจากทิศเหนือไปได้ คือ พระสัมมาสัมพุทธเจดีย์, พระสีตธรรมปริยัติวราชมหาเจดีย์, พระอริยสงฆ์สาวกมหาเจดีย์, พระอริยสาวกภิกษุณีสังฆมหาเจดีย์, พระปัจเจกโพธิสัมพุทธมมหาเจดีย์, พระบรมจักรวรรดิราชามหาเจดีย์, พระโพธิสัตว์กฤษณามหาเจดีย์ และพระศรีอริยเมตยมมหาเจดีย์

สำหรับลานทางด้านทิศใต้ ประกอบด้วยหอต่างๆ คือ

หอพระคันธารราษฎร์ สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอาคารทรงไทยขนาดเล็ก หลังคาแบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนหน้าเป็นหลังคามุงกระเบื้องดินเผาเคลือบสี ตอนหลังเป็นยอดปราสาทซ้อน ๔ ชั้น ประดับกระเบื้องถ้วย ซุ้มหน้าต่างและซุ้มประตูเป็นทรงบันแถลง ๒ ชั้น บานประตูและ

หน้าต่างจำหลักกลายเป็นรูปพระวรุณทรงนาค ตอนล่างเป็นรวงข้าว มีหอย ปู ปลา ผุดในท้องน้ำ บานประตูด้านนอกจำหลักคล้ายเหมือนหน้าต่างด้านในเป็นภาพเทวดาเหาะด้านหลังบนพื้นลายพุดตาน

ภายในหอพระประดิษฐานพระคันธารราษฎร์ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปแบบรัตนโกสินทร์ สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หล่อจากสัมฤทธิ์ลงรักปิดทอง ประทับนั่งแบบขัดสมาธิราบ แสดงปางขอฝน ด้วยการยกพระหัตถ์ขวาขึ้นเพื่อกวักเรียกเมฆลดฝน และทรงพระหัตถ์ซ้ายสำหรับรองรับน้ำฝน สำหรับใช้ตั้งในพระราชพิธีพืชมงคลและพิธีรวงศ์ศาสตร์

ผนังเป็นภาพจิตรกรรมเกี่ยวกับพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และพระราชพิธีพืชมงคล เรื่องราวเกี่ยวกับฝนโบกขรพรรษ และฝนสัจตัตตมาส ซึ่งเป็นฝนมงคลที่ถูกกล่าวถึงในพุทธชาดก และพระพุทธรูปประวัติ ฝีมือพระอาจารย์อิน (ขรัวอินโข่ง) แห่งวัดราชบูรณะฯ ต่อมาได้รับการเขียนซ่อมใหม่ในรัชกาลที่ ๕

พระมณฑปยอดปราสาท พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพร้อมกับหอพระคันธารราษฎร์ เพื่อประดิษฐานพระเจดีย์โบราณที่ทรงได้มาจากเมืองเหนือ ***** พระมณฑปประดิษฐานองค์พระเจดีย์ เป็นมณฑปยอดปราสาทย่อมุมไม้สิบสอง ก่ออิฐฉาบปูนประดับกระเบื้องเคลือบยอดมณฑปเป็นซุ้มย่อเก็จโดยรอบตอนบนเป็นยอดปราสาท ๓ ชั้น ประดับด้วยกระเบื้องถ้วย ยอดนภศูลเป็นโลหะรูปฝักเพกา ภายในพระมณฑปประดิษฐานพระเจดีย์ทรงกลมแบบลังกา มีซุ้มจรนนำ ๔ ทิศ เหนือขึ้นไปเป็นบัลลังก์ ๘ เหลี่ยมรับปล้องไฉน ตอนบนเป็นปลีและเม็ดน้ำค้าง ยอดนภศูลเป็นโลหะรูปมงกุฎ

หอรระฆัง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อให้ครบบริบูรณ์ตามลักษณะของวัดทั่วไป ระฆังเป็นเครื่องบอกเวลาและสัญญาณแห่งสิริมงคล หอรระฆังเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส สร้างเป็นบุษบกทรงมณฑป ตั้งบนฐานทักษิณแบบปราสาทย่อมุมไม้สิบสอง ที่ฐานนี้มีประตูทางเข้า ๔ ด้านทำเป็นซุ้มจรนนำรูปโค้งแหลมประดับด้วยกระเบื้องถ้วย หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบสีเขียวขบสี

ระฆังที่ประดิษฐานในหอนี้ เป็นระฆังที่พบในการขุดสระเพื่อสร้างหอไตรที่วัดระฆังโฆสิตาราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้นำมาประดิษฐาน เนื่องจากมีเสียงดังกังวานไพเราะ แล้วทรงทำผาติกรรมสร้างถาวรวัตถุระฆังใหม่⁺⁺⁺⁺

พระระเบียง สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นอาคารโถงยาวติดต่อกันไป ล้อมรอบเป็นอาณาเขตวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีซุ้มประตูทางเข้าออกทั้ง ๔ ทิศ พระระเบียงเป็นอาคารที่สร้างขึ้นโอบล้อมอาคารทุกหลัง ยกเว้นแต่พระปราสาท ๖ องค์ ด้านทิศตะวันออกเท่านั้น เนื่องจากได้มีการขยายพระระเบียงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างพระพุทธรูปปราสาทและพระศรีรัตนเจดีย์ ในการขยายพระระเบียงครั้งนี้ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างซุ้มประตูและพลับพลาเปลื้องเครื่องไว้ที่ซุ้มประตูที่ใหม่ทั้ง ๒ ด้าน ซุ้มประตูด้านทิศ

***** กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระบรมมหาราชวัง ในการฉลองพระนครครบ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๔๒๕ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ๒๕๒๕), ๒๖๔.

+++++ เรื่องเดียวกัน, ๒๕๗.

ตะวันออกทำเป็นซุ้มยอดทรงมงกุฎ มีพลับพลาเปลื้องเครื่องพร้อมกับเกยอยู่ ๒ ด้าน ซุ้มประตูด้านทิศตะวันตกทำเป็นซุ้มประตูหลังคาจัตุรมุข มีพลับพลาเปลื้องเครื่องพร้อมกับเกยอยู่ด้านเดียว

ผนังด้านในเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ทั้งหมดมี ๑๗๘ ห้องภาพ โดยเริ่มตั้งแต่ประตูทิศเหนือซึ่งตรงกับพระวิหารยอด เวียนไปทางทิศตะวันตกจนจบ แต่ละห้องมีอักษรจารึกเรื่องราวของภาพโดยสังเขปประจำไว้ทุกห้อง และมีจารึกโคลงสี่สุภาพเล่าเรื่องในแผ่นหินอ่อน จำนวน ๗๑๒ แผ่น ที่ผนังของเสาแถวในทั้งสี่ด้าน

บทสรุป

ในการศึกษาการจัดการความรู้ทรัพยากรวัฒนธรรม : วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทำให้ได้ชุดความรู้ที่สมบูรณ์ มีความทันสมัย และเหมาะสำหรับการนำชมโดยเจ้าหน้าที่ ซึ่งชุดความรู้ที่ได้นั้น ผ่านการประเมินจากเจ้าหน้าที่นำชมว่าเป็นชุดความรู้ที่มีความเหมาะสม ประกอบด้วยความรู้ทั้งทางด้านศิลปกรรม ด้านศาสนาและความเชื่อ ด้านสถาบันพระมหากษัตริย์ และด้านพระราชพิธี และเมื่อนำมาทดลองใช้ในการนำชมจริง พบว่าเจ้าหน้าที่นำชมสามารถนำความรู้ที่ได้จากการศึกษาในครั้งนี้อาปราย และตอบข้อซักถามของผู้ที่รับบริการนำชมหรือนักท่องเที่ยวได้เป็นอย่างดี มีการสนทนาระหว่างการบรรยาย เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ทำให้การนำชมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และมีชีวิตชีวา

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นนอก การศึกษาเพื่อสร้างชุดความรู้สำหรับการนำชมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการนำชมพระบรมมหาราชวัง ซึ่งในส่วนของเขตพระราชฐานชั้นกลาง และเขตพระราชฐานชั้นใน อันประกอบไปด้วย หมู่พระที่นั่งและหอต่างๆ ซึ่งสิ่งปลูกสร้างเหล่านี้ ยังมีความรู้ต่างๆ อีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งยังกระจัดกระจายอยู่ในเอกสาร และภายในตัวบุคคล หากมีผู้ที่สนใจศึกษาการจัดการความรู้ของพระบรมมหาราชวัง ทั้งพระราชฐานชั้นกลาง และพระราชฐานชั้นใน ก็จะเป็นสิ่งสมควรอย่างยิ่ง เพื่อจะได้ชุดความรู้เพื่อการนำชมพระบรมมหาราชวังที่มีความสมบูรณ์

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และ พระบรมมหาราชวัง

ในการฉลองพระนครครบ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด

โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ๒๕๒๕.

_____. ทวารบาลผู้รักษาศาสนสถาน. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๖.

_____. รายงานการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง หอพระราชกรมานุสร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม.

ม.ป.ท., ๒๕๒๔.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์ และคณะ. ลักษณะไทย เล่ม ๑ : ภูมิหลัง. กรุงเทพมหานคร : บริษัท
โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด , ๒๕๒๕.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระแก้วมรกต ตำนานพระแก้วมรกต. กรุงเทพมหานคร :
บริษัท พิมเนศ พรินติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๖.

โชติ กัลยาณมิตร. ทฤษฎีการกำหนดองค์ประกอบในงานศิลปะและสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร :
ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชศรัทธาปณิธานในการสถาปนาวัตถุ
สถานในพระพุทธศาสนา. นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

สันติ เล็กสุขุม. งานช่าง คำช่างโบราณ. กรุงเทพมหานคร : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๙๗) จำกัด,
๒๕๕๓.

สำนักราชเลขาธิการ. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔)
จำกัด, ๒๕๓๑.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. พระพุทธรูปในพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพมหานคร : บริษัท
อมรินทร์พรินติ้ง กรู๊ปจำกัด, ๒๕๓๕.